

Մինքն ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

**ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՅԵՐԻ
ԶԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆՆԵՐՈՒՄԵՎ ԿԱՖԱՆԵՐՈՒՄ**

Միջին հայերենի բառապաշարի անկապտելի մասն են կազմում արաբական փոխառությունները, որոնց շարքում տեղ գտած գոյականներից և ածականներից հայերենի բայականական միջոցների համադրման կամ հարադրման եղանակներով ձևավորվել են բազմաթիվ նոր բայեր՝ բառապաշարի հարստացման երրորդ՝ խառը ճանապարհով համարելով միջին հայերենի բայի կազմը:

Խառը ճանապարհով ձևավորվող բայերը հայրեններում և կաֆաներում արտահայտվում են հետևյալ մասնակադասարներով՝

1. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ¹», ինչպես՝ *ըռովկիլ* (=«բավականանալ»), *թարկել* (=«թողնել»), *խալըսել* (=«մաքրել»), *ղալտել* (=«սխալվել»), *մալուել/մէլիլիլ* (=«տխրել»), *մլքել* (=«տիրել») և այլն: Օրինակ՝
Թէ հետ Ֆալաքին սագիս՝

Ըռովկիս թէ թաց, նայ թէ չոր (845, 57-58) և այլն³:

2. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ - հայերեն հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ», ինչպես՝ *ալլաս անել*, *թաքեայ զարկել*, *մասխարայ դնել* և այլն: Օրինակ՝

Նա զնա մասխարայ դնէ (=«ծաղրել»),

Թքանէ զէտ դիմաճիք (333, 767-768):

3. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ - փոխառյալ հիմնական ձևույթ - հայերեն հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ», ինչպես՝ *ղավլու ըխրար անել*, *թէպտիրու ճար առնուլ* և այլն: Օրինակ՝

Քանց զավլու ըխրար արիր,

Թէ՛ Միրէ՛, Տէրն ըզքեզ պահէ (54, 43 - 44):

4. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ - հայերեն հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ», ինչպես՝

Ով քեզի ծանօթ եղեր՝

Չարևուն թարկիկն է տվեր (109, 31-32):

Ինչպես նկատելի է, խառը ճանապարհով ձևավորվող բայերը՝

ա) կազմությամբ լինում են համադրական կամ վերլուծական⁴ կախված այն բանից՝ այդ բայերի կազմությանը հայերենի բայակերտ ածանցներ⁵ են մասնակցում, թե՞ բայական բաղադրիչի դեր կատարող ամբողջական բայեր:

¹ Նկատի ունենք թե՛ բայակերտ ածանցները և թե՛ բայածանցները:

² Մասնակադասարների մեջ հանդիպող + նշանը ցույց է տալիս բաղադրիչների համադրություն, իսկ – նշանը՝ հարադրություն: Հարկ է նշել, որ բերված մասնակադասարը միջին հայերենում բառապաշարի հարստացման ամենաարդյունավետ միջոցն է, քանի որ այս ձևով կերտվել են ոչ միայն բայեր, այլև բազմաթիվ գոյականներ ու ածականներ: Հմմտ., օրինակ, *ղարիպ+անալ*, *ղարիպ+ութին*, *ղարիպ+ուկ* ածանցավոր նորակազմությունները:

³ Հայրեններում և կաֆաներում տեղ գտած լեզվական նյութը քաղել ենք հետևյալ աշխատություններից՝ Ա.Մնացականյան, *Հայրեններ*, Երևան, 1986թ. [Առաջիկա շարադրանքում հայրեններից բերվող լեզվական նյութին կհետևեն միայն նշված աշխատության համապատասխան էջը և տող(եր)ը]: Պատմութիւն Աղեքսանդրի Մակեդոնացոյ (այսուհետ՝ ՊԱՄ), Եր., 1989: Արմենուհի Մրասյան, Պատմութիւն վասն մանկանն և աղջկանն (այսուհետ՝ ՊՎՄԱ), Եր., 1983: Չիթունի, Պղնձէ քաղաքի պատմութիւն (աշխարհաբար) (այսուհետ՝ ՊԶՊ), Կ.Պոլիս, 1919: Հովասափ Մեքաստացի, Բանաստեղծություններ (այսուհետ՝ ՀՍ), Եր., 1964:

բ) Համադրական կազմությունների մեջ արաբերենից փոխառյալ բառերը բա-
 յահիմքի դեր են կատարում, իսկ վերլուծական բարդությունների մեջ՝ հարադրի (հմմտ.
թարկ+ել և թարկ տալ, համապատասխանաբար, համադրական և վերլուծական կազ-
 մությունները):⁵

Թեև արարական փոխառությունների վերաբերյալ հրապարակի վրա կան մի
 շարք աշխատություններ, սակայն խնդրո առարկա բայերը դուրս են մնացել ուսումնա-
 սիրողների ուշադրությունից: Ասվածը վերաբերում է մալ. միջին հայերենի բայի և նրա
 խոնարհման համակարգի մասին առաջին ծավալուն ուսումնասիրությանը, որտեղ, հե-
 դինակ Ս.Անթոյանի իսկ բառերով ասած, նպատակ է հետապնդվել «...առավել ընդ-
 հանուր գծերով ներկայացնել մեր լեզվի այդ շրջանի խոնարհման համակարգը»⁶:

Հոդվածում ուսումնասիրվող հարցը վերաբերում է հայրեններում և
 կաֆաներում գործածված վերոհիշյալ բայերին: Մասնավորապես նպատակ է
 հետապնդվում ներկայացնելու քննության առարկա բայերի սեռի, եղանակի և
 ժամանակի քերականական կարգերի արտահայտությունը հայրեններում և
 կաֆաներում:

Ա. Բայի սեռի քերականական իմաստը միջին հայերենում նույնպես ունի երեք
 դրսևորում՝ ներգործական, կրավորական և չեզոք, որոնք կարող են արտահայտվել թե՛
 համադրական և թե՛ վերլուծական բայերի միջոցով⁷:

Կախված արտահայտվող գործողության անցողական կամ անանցողական
 լինելուց՝

1. չեզոք սեռի քերականական իմաստի արտահայտման համար փոխառյալ հարադիր-
 ների հետ բայական բաղադրիչի գործառնությամբ սովորաբար գործածվում են չեզոք
 սեռի բայեր, ինչպես՝ *գալ, երթալ, լինիմ, կենալ* և այլն: Օրինակ՝

Մանկտիք, *ի յաճա՛սս եկէք* (=«գարմանալ»).... (209, 15-16):

- *Սատարայ* ես քեզ *երթամ* (=«մատաղ լինել»).... (918, 61-62):

2. Ներգործական սեռի քերականական իմաստ արտահայտելու համար փոխառյալ
 հարադիրների հետ բայական բաղադրիչի գործառնությամբ սովորաբար գործածվում
 են ներգործական սեռի բայեր, ինչպես՝ *ածել, անել, առնուլ, դնել, տալ* և այլն:
 Օրինակ՝

Պըլպուլն ալ աշըխ դարձել,

Զօր գայն մալում կայնէ (=«հայտնի դարձնել») (136, 123-130):

Նա զնա մասխարայ դնէ....(333-767-768):

3. Սակայն ասվածը քարացած օրինաչափություն չէ:

3.1. Վերլուծական կազմությամբ բազմաթիվ չեզոք սեռի բայեր ձևավորվել են
 ներգործական սեռի բայական բաղադրիչների մասնակցությամբ, ինչպես՝ *ածել,
 անել, ունիմ* և այլն: Օրինակ՝

Թ՛ է դու ինձ հասա ունիս (=«ախորժել»)....(184, 7):

⁴ Համադրական և վերլուծական եզրերով սովորաբար բնութագրվում են բարդությունները: Տվյալ
 դեպքում նկատի ունենք կազմությամբ պարզ բայերի բաղադրիչների՝ արմատի, բայածանցի և
 բայակերտ ածանցի կից գրությունը:

⁵ Բայականության մասին առանձին դիտարկումներ ունեն Լ. Հովհաննիսյանը (տե՛ս Լ.Շ. Հով-
 հաննիսյան XVII դարի գրաբարը, Լեզվի և ոճի հարցեր, պ. 7, Եր., 1983, էջ 157), Ռ.
 Ղազարյանը (տե՛ս Ռ.Ս. Ղազարյան, Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, Եր., 2010, էջ
 140), Ն. Հովհաննիսյանը (տե՛ս Ն.Գ. Հովհաննիսյան, Նաղաշ Հովնաթանի տաղերի լեզուն
 որպես վաղ աշխարհաբարի արտահայտություն, Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, հ. 3, Եր.,
 1991, էջ 103-113) և ուրիշներ:

⁶ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Եր., 1972, էջ 300 (այսուհետ՝
 Ակնարկներ...., հ. Ա):

⁷ Բացառություն են կազմում քննության առարկա վերլուծական բայերը, որոնց միջոցով կրավո-
 րական սեռի քերականական իմաստի արտահայտության դեպքեր հայրեններում և
 կաֆաներում չեն հանդիպում՝ չնայած այդ միջոցների՝ միջին հայերենում առկայությանը:

Ֆռանկն ի քէն *խաֆ քաշէ* (=«վախենալ») (578, 37):

Եկեր և *տառի արեր* (=«վիճել»)...(936, 167) և այլն:

Պատճառն այն է, որ *ստորոգյալ - ուղիղ խնդիր* հարաբերությունը տվյալ դեպքում մթազնվում է՝ վերածվելով մեկ ընդհանուր բայիմաստի, որտեղ ներգործական սեռի բայը կորցնում է անցողական սեռի հատկանիշը՝ հարադրի հետ միասին վերածվելով չեզոք սեռի նոր բայի⁸:

3.2. Բացառիկ դեպքերում չեզոք սեռի բայական բաղադրիչով ձևավորված վերլուծական բարդություններն արտահայտում են ներգործական սեռի քերականական իմաստ, ինչպես՝

Երբոր չես սիրեր դու զիս,

է՞ր *կու զիր* լեզվովտ *ի իրխասր* (=«խոստովանել») (161, 49 - 50):

Հատկանշական է, որ վերլուծական բայերի բայական բաղադրիչների ներգործածակ կամ կրավորածակ խոնարհված լինելն այս դեպքում քերականական սեռի ցուցիչի դեր չի կատարում, քանի որ կրավորածակ խոնարհված բայական բաղադրիչի մասնակցությամբ կարող է արտահայտվել ներգործական սեռի, իսկ ներգործածակ խոնարհված բայական բաղադրիչի մասնակցությամբ՝ չեզոք սեռի քերականական իմաստ: Այսպես՝ հետևյալ օրինակներում կրավորածակ խոնարհված *արաւ* բաղադրիչն արտահայտում է ներգործական սեռի քերականական իմաստ, իսկ ներգործածակ խոնարհված *ամնէ* բաղադրիչը՝ չեզոք սեռի.

Դարձաւ ինձ *ճուղապ արաւ* (= «պատասխանել»).

- Չքեզ մեղաց ալիքն է քացեր (336, 857 - 858):

Նայ առնէ զիս իւրն այն խաղալիկ (514, 23 - 24)⁹:

Համադրական բայերը լինում են ներգործական, կրավորական կամ չեզոք սեռի: Հմմտ. ստորև ընդգծված, համապատասխանաբար, ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի համադրական բայաձևերը՝

Մըլքեց (=«տիրել») զերկիր նա բոլոր (845, 49-50):

Որ նա բարեխօս լինի

Իւր Որդոյն, որ մեք *խալըսինք* (=«ազատվենք») (880, 35 - 36):

Մէլիւեր (=«տխրել») ու ներս է գացեր (42, 111-112):

Անհրաժեշտ է նշել, որ կրավորական սեռի քերականական իմաստ արտահայտող բայաձևերը ոչ միայն հայրեններում ու կաֆաներում են սակավադեպ, այլև միջին հայերենի լեզվական մյուս աղբյուրներում:

Բ. Միջին հայերենում, մասնավորապես հայրեններում և կաֆաներում դիմավոր բայաձևերը ներկայանում են հինգ եղանակով՝ սահմանական, հրամայական, ըղձական, ենթադրական և հարկադրական, որոնցից վերջին երեքն «...իրենց լեզվական, ձևաիմաստային առանձնահատուկ արտահայտություններով»¹⁰ նոր եղանակներ են:

⁸ Որոշ վերլուծական բայերի մեջ բայական բաղադրիչները հանդես են եկել նախադաս շարադասությամբ՝ ընդմիջարկվելով այլ անդամներով, ինչպես՝ Երթամ աղաչես զԱստուած, որ տայ ինձ աղէկ թատայիր («ճար անել», «քուժել») (ՊԷՊ, 55):

⁹ Առանձին դեպքերում կրավորական սեռի քերականական իմաստը հայրեններում և կաֆաներում արտահայտվում է այնպես, ինչպես գրաբարում, այսինքն՝ ներգործածակ խոնարհման դիմաթվային վերջավորության ե/է-ի հնչյունափոխությամբ կամ ներգործածակից տարբեր դիմաթվային վերջավորությամբ: Հմմտ. ստորև ընդգծված, համապատասխանաբար, ներգործական և կրավորական սեռի բայաձևերը.

Ես յոյս յԱրարիչն ունիմ

Խալըսէ նայ ըզիս փութով (528, 31 - 32):

Որ նա բարեխօս լինի

Իւր Որդոյն, որ մեք *խալըսինք* (880, 35 - 36):

¹⁰ Տե՛ս Ալնարկներ..., հ. Ա, էջ 321:

Քննության առարկա բայերը սահմանական եղանակի՝ միջին գրական հայերենին հատուկ ինը ժամանակաձևերից (ներկա անկատար, անցյալ անկատար, ներկա ապակատար, անցյալ ապակատար, ներկա վաղակատար, անցյալ վաղակատար, ներկա հարակատար, անցյալ հարակատար¹¹ և անցյալ կատարյալ)¹² հայրեններում և կաֆաներում գործածվել են ոչ բոլորով, գործածվածներն էլ՝ ոչ միևնույն հաճախականությամբ: Սահմանական եղանակն այստեղ ներկայանում է ներկա անկատար, անցյալ անկատար, ներկա վաղակատար, ներկա հարակատար և անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերով: Սրանցից գործածության մեծ հաճախականությամբ աչքի է ընկնում անցյալ կատարյալը, որին զիջում են ներկա վաղակատարն ու ներկա անկատարը, իսկ անցյալ անկատարը և ներկա հարակատարը հազվադեպ են գործածվում:

Հայտնի է, որ դեռևս գրաբարում սահմանական եղանակի ներկա անկատարի և անցյալ անկատարի ձևերը հանդես էին բերում եղանակի քերականական կարգի արտահայտման երկակի վիճակ՝ որոշ կիրառությունների մեջ արտահայտելով ոչ թե ստույգ կատարվող, այլ թեականորեն կատարելի գործողության քերականական իմաստ: Նշված երկակի վիճակը պահպանվում է նաև միջին հայերենում, որտեղ, սակայն, հիշյալ ժամանակաձևերն ավելի հաճախ արտահայտում են գործողության կատարման իղձ, ցանկություն, և լեզուն զուգահեռաբար ձեռք է բերում ներկա անկատարի և անցյալ անկատարի քերականական իմաստների արտահայտման նոր միջոցներ:

Այսպես՝ արաբերենից փոխառյալ բայերի ներկա անկատարը հայրեններում և կաֆաներում արտահայտվում է հետևյալ մասնակաղապարներով¹³.

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) + գրաբարից ժառանգված համապատասխան դիմաթվային վերջավորություններ».

Որ մեկն երթայ, մեկն գայ,

Իր բանն *պաթալ չի մնայ* (=«վաթարվել») (ՀՄ, 125, 7 - 8):

Զնիհարն ու զվատուժն, եղբարք,

Աստծոյ զայն ե՞րբ *դըբըլեն* (=«ընդունել») (857, 3-4):

2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - գրաբարյան ներկա անկատարով արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝

Ըզբունըս *հարամ առնես*, արթնութիւն տաս ձանձրալի (ՊԱՄ, 255):

Նշված մասնակաղապարի որոշ կիրառությունների մեջ հարադիրը մի հարադիր բարդություն է, որի երկու բաղադրիչներն էլ արաբերեն փոխառություններ են.

Հայալ ու հարամ այնեն,

Հոս թողուն 'ի ի հոն կու զրնան (411, 83 - 84):

3. «Կու եղանակիչ (հանդիպում է նաև այլ տարբերակներով՝ *կիւ, կը, կ* և այլն)¹⁴ -(+) փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) + գրաբարից ժառանգված համապատասխան դիմաթվային վերջավորություններ».

¹¹ Գ. Ջահուկյանը կիլիկյան նորմավորման ենթաշրջանի միջին գրական հայերենի խոնարհման համակարգի բնութագրական գծերից մեկը համարում է «...ած մասնիկն ունեցող դերբայով կազմվող բաղադրյալ ժամանակային ձևերի լայն տարածումը» (տե՛ս Գ.Բ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 47): Հմմտ. նաև Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321, 329-331:

¹² Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321:

¹³ Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321-326:

¹⁴ 19-րդ դարի նշանավոր քերական Արսեն Այտընյանը միանգամայն ճիշտ է գնահատել կու եղանակիչի դերը, «...որն որ արդի լեզուին զխատր կերպարանափոխ ընողն եղած է» (տե՛ս Արսեն Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 75):

Իմ եարն ի տանն ի դուրս՝

Չերկոքին լոյսն *կու պատլէ* (=«փչացնել», «խաթարել») (339, 963- 964):

4. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) - *կու* եղանակիչ -(+) գրաբարյան ներկա անկատարով արտահայտված ժամանակաձև»

Հաբաշ քեզ *սալամ կու տայ* (=«ողջունել»),

Հնդստան՝ քեզ ճորտ ու ծառայ (589, 47-48):

Հայրեններում և կաֆաներում արաբական փոխառությունների մասնակցությամբ ձևավորված անցյալ անկատարները նկատելիորեն սակավադեպ են և արտահայտվել են միայն հետևյալ մասնակաղապարներով¹⁵.

1. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - գրաբարյան անցյալ անկատարով արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝

Չքարոզրն *տնագ առնէիք* (=«ծաղրել»),

Նաև բարկ - բարկ ծիծաղէիք (879, 19 - 20):

2. «Փոխառյալ բառ - *կու* եղանակիչ -(+) գրաբարյան անցյալ անկատարով արտահայտված ժամանակաձև», ինչպես՝

Մանուկ մ՝ երեսուն տարի

Պարոնաց *կայնէր* նա *խզմէք* (=«ծառայել») (216, 53 - 54):

Հարեններում և կաֆաներում արաբերենից փոխառյալ համադրական և վերլուծական բայերի ներկա ապակատար և անցյալ ապակատար ժամանակաձևերով կիրառության փաստեր չեն հանդիպում:

Արաբերենից փոխառյալ համադրական և վերլուծական բայերի ներկա վաղակատարն արտահայտվում է հետևյալ մասնակաղապարներով՝

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անցյալ կատարյալի հիմքի դեր է կատարում) (+ բայածանց) + *-ել* կամ *-եր* բառահարաբերական ձևույթ - *եմ* օժանդակ բայի ներկա անկատարի խոնարհված ձևեր» մասնակաղապարով, ինչպես՝

Ղամազն է ի յօժ նման,

Որ գԵայ է *խալտեցուցեր* (=«սխալեցրել») (70, 97-98):

Ղալտել (=«սխալվել») եմ ու խօսք ասել,

Նայ խայեալ է քեզ թվեցել (168, 61 - 62)¹⁶:

2. «Փոխառյալ հարադիր – հայերեն բայի ներկա վաղակատարով բայական բաղադրիչ» մասնակաղապարով, ինչպես՝

Իմ եարն է *քարամ արել* (=«շնորհ անել»)

Ու խրկել զմեզ հարցուցել (152, 199 - 200) և այլն:

Անցյալ վաղակատարի՝ հայրեններում և կաֆաներում մեզ հանդիպած միակ օրինակն արտահայտվել է «արաբերենից փոխառյալ հարադիր - հայերեն բայի անցյալ վաղակատարով բայական բաղադրիչ» մասնակաղապարով.

Համլայ կապեր (=«հարձակվել») դարտակ դառնայր (ՊՎՄԱ, 129, 751):

Միջին հայերենում համադրական և վերլուծական կազմությամբ բայերի ներկա և անցյալ հարակատար ժամանակաձևերը կարող են արտահայտվել հետևյալ մասնակաղապարներով՝

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անցյալ կատարյալի հիմքի դեր է կատարում) + *-ած* բառահարաբերական ձևույթ - *եմ* օժանդակ բայի ներկա կամ անցյալ

¹⁵ Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321-326:

¹⁶ Նկատվող լ-ը հնչյունափոխությունն այնքան է անօրինակաչափ, որ նույն տողը տարբեր հայրենների մեջ գործածվել է մի դեպքում *-ել*, մյուս դեպքում՝ *-եր* հնչյունափոխությամբ կազմված ներկա վաղակատար զուգաձևերով (հմմտ. Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 309): Հմմտ.

...Է տեսեր ու հէյրան եղեր («գարմանալ») (215, 22) և՝

...Եմ տեսել ու հայրան եղել (167, 22):

անկատարի խոնարհված ձև», որպիսիք հայերեններում և կաֆաներում չեն հանդիպում:

2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - հայերեն բայի ներկա կամ անցյալ հարակատարով բայական բաղադրիչ»: Բերենք մեզ հանդիպած միակ օրինակը՝

Երկու տալիյան կըլլիճ

Չի հեծած, *սէյր ին կայնած* (=«զբոսանքի ելնել») (714, 41 - 42):

Արաբերենից փոխառյալ բայերի անցյալ կատարյալն արտահայտվում է հետևյալ մասնակաղապարներով.

1. «Փոխառյալ բառ + անցյալ կատարյալի հիմնակազմիչ *-եց-* ձևույթ + միջին հայերենին հատուկ համապատասխան դիմաթվային վերջավորություններ», ինչպես՝ *մուք - մըքեց, դահր - դահրեց* և այլն: Օրինակ՝

Սահիպ դիւանին ասենք,

Որ *մըքեց* (=«տիրել») զերկիր նա բուր (845, 49 - 50)¹⁷:

2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - հայերեն բայերի անցյալ կատարյալով արտահայտված բայական բաղադրիչ»: Օրինակ՝

Առի գբագաս՝ որս ելայ,

Թռուցի, թ' ի՛նչ *մադպուն եղայ* (=«խաբվել») (266, 23-24):

Հայերեններում և կաֆաներում անցյալ կատարյալով գործածված թե՛ համադրական և թե՛ վերլուծական բայերը մեծ թիվ են կազմում: Վերջիններին կազմության մեջ ամենասակտիվ դերը կատարում է *առնել/անել/այնել* բայը՝ արաբերենից փոխառյալ հարադիրների հետ միասին ձևավորելով ոչ միայն ներգործական, այլև չեզոք սեռի վերլուծական բայեր:

Հրամայական եղանակի ժամանակաձևերից միջին հայերենին գրաբարից ժառանգվել է միայն հրամայական ապառնին՝ դրական և ժխտական խոնարհումներով¹⁸՝ արտահայտվելով հետևյալ մասնակաղապարներով՝

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անցյալ կատարյալի հիմքի դեր է կատարում) + միջին հայերենին հատուկ համապատասխան դիմաթվային վերջավորություն»:

Եզակի թվում աչքի է զարնում դիմաթվային վերջավորությունների (*-է՛, -ի՛, -ե՛ց, -ի՛ն*) անմիօրինակությունը, որոնցից առաջին երկուսի միջոցով արտահայտվում է ներգործական, վերջին երկուսի միջոցով՝ չեզոք սեռի քերականական իմաստ: Օրինակ՝

Չքեզ ամեն չարէ *խալլսէ* (=«ազատվել») (419, 96):

Չանձինս յամենայն չարէ

խալլսի, յերեսս՝ ամօթու (305, 15 - 16):

Չայն մէկն ալ դու «չէ՛» ասա,

Դի՛ հազար չարէն *խալլսեց* (482, 125 - 126):

- Մի՛ լար, մի՛ *խառդիր* (=«մռայվել»), հարսնուկ (642, 135):

2. «Փոխառյալ հարադիր - հայերեն բայերի հրամայականի ապառնիով արտահայտված բայական բաղադրիչ», որտեղ վերջին բաղադրիչի դերով հանդես են եկել *ա(ռ)նել, գալ, լինիմ, կենալ, տալ* բայերը: Օրինակ՝

Մանկտիկ, էս *աճէպն եկէք* (=«զարմանալ»),

Ու տեսէք շապկիկն ի վրէն (530, 7 - 8):

Թէ՛ գամ՝ նա *տուա արա* (=«աղոթել»),

Թէ՛ չգամ՝ նա դու սև ներկէ (235, 519-520):

¹⁷ Բացառություն է կազմում զուգածև ունեցող *խալլսել* բայը.

Որ ի քոյ տեսող *խալլսայ* (480, 88):

Խնդայ՝ թէ *խալսեցայ* և այլ մի *խօսիլ* (ՊՎՄԱ, 102, 267-268):

¹⁸ Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 326:

Միջին հայերենում վերանում է գրաբարի ստորադասական եղանակն՝ իր չորս ժամանակաձևերով¹⁹, տեղը զիջելով ըղձական, ենթադրական և հարկադրական եղանակներին՝ վերջիններիս ապառնի և անցյալ երկուական ժամանակաձևերով²⁰, որոնք, ինչպես նշեցինք, առաջ են եկել գրաբարի սահմանական եղանակի ներկա անկատարի և անցյալ անկատարի քերականական իմաստի շեղման հետևանքով: Նշված գործընթացն սկսվել է անցյալ անկատարից²¹, որին զուգահեռաբար հետևել է նաև ներկա անկատարը՝ արտահայտելով կատարելի գործողության գաղափար²²:

Հայրեններում և կաֆաներում ըղձական ապառնին արտահայտվում է արաբերենից փոխառյալ թե՛ համադրական և թե՛ վերլուծական բայաձևերով՝ հետևյալ մասնակաղապարներով՝

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) (+ բայաձանց) + գրաբարից ժառանգված ներկա անկատարի դիմաթվային վերջավորություններ», ինչպես՝ *խալըսեմ, դալատի, դարիսյանաս, դըրըլեն* և այլն: Օրինակ՝

Լինիս դու աստէն մատադ,

Որ անդէն ըզբեզ *դըրըլեն* («ընդունել») (857, 15 - 16):

Ես յոյս յԱրարիչն ունիմ

Խալըսէ («ազատել») նայ ըզիս փութով (528, 31 - 32):

Կինն, որ *խալատի* («սխալվել») մեղօք Կամ ընկնի ի ճօշ 'ի ի բամբաս.... (ՊԱՄ, Գ, 450):

Ըղձական ապառնի ժամանակաձևը հայրեններում և կաֆաներում ամենահաճախ գործածվող բայաձևերից մեկն է. այն ամենահարմար միջոցն է՝ արտահայտելու համար զանազան զգացումներ և ապրումներ, որոնցով չափազանց հարուստ են նշված ստեղծագործությունները: Օրինակ՝

Ա՛յ ձի, թէ ինձ աղէկ անես, / Ջիս ի յայս գետոյս *խալսես* (ՊԱՄ, Գ, 461):

Ըբուր բաղնիքէն ելլես,

Խալտինաս («սխալվել») ու մեր տունը գաս (փոխ.՝ *խալտանաս*) (667, 15 - 16):

...Անիծեց, թէ՛ *Ղարիսյանաս* (255, 315 - 316) և այլն:

2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - ըղձական ապառնիով արտահայտված բայական բաղադրիչ»: Օրինակ՝

Խօսէ՛, որ ամնում իրխար,

Ես *յետի նեֆէս եմ եկել* (««վերջին շնչին հասնել») (175, 61 - 62):

Թէ դու ինձ *հաւաս ունիս*՝

Ես շինեմ քեզ ոսկի խաֆաս (184, 7 - 8):

Ըղձական անցյալի՝ հայրեններում և կաֆաներում մեզ հանդիպած միակ օրինակը ձևավորվել է «արաբերենից փոխառյալ հարադիր - ըղձական անցյալով արտահայտված բայական բաղադրիչ» մասնակաղապարով՝

Գերիս, թէ գտնէր հանց մարդ,

Որ *ամնուր* ինձ *թէպտիր ու ճար* (««օգնել», «բուժել») (61, 41 - 42):

Միջին հայերենում ըղձական ապառնի և անցյալ ժամանակաձևերից սերել են, համապատասխանաբար, ենթադրական ապառնի և ենթադրական անցյալ ժամանակաձևերը, որոնք արտահայտվում են թե՛ համադրական և թե՛ վերլուծական բայաձևերով:

¹⁹ Ս.Անթոսյանն իրավացիորեն նշում է. «Ճիշտ է, միջին հայերենում գրաբարի ստորադասական ձևերն օգտագործվում են, սակայն լեզվի այդ շրջանն ունի ստորադասականի դրսևորման իր ձևերը (տե՛ս Ալմարկներ..., հ. Ա, էջ 341):

²⁰ Նույն տեղում էջ 341, 343, 344-347:

²¹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 47:

²² Գործել է համարանության օրենքը (տե՛ս Ալմարկներ..., հ. Ա, էջ 341):

Ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակաձևը ձևավորվում է հետևյալ մասնակադապարներով՝

1. «*կու* եղանակիչ -(+) համադրական բայի ըղձական ապառնի ժամանակաձև»:

Օրինակ՝ Մեկիկ մի դարիպ կտրիճ

Դռնէ - դուռ ընկեր՝ *կու դողայ* (85, 3 - 4):

Հիշյալ մասնակադապարով ձևավորված փոխառյալ բայաձևերը, սակայն, հայրեններում և կաֆաներում արտահայտում են ներկա անկատարի քերականական իմաստ: Օրինակ՝

Աղուոր մը գիշուն ծոցը

Կու քսայտի («գալարվել»), քունը չի տանիր (707, 199 - 200):

2. «Փոխառյալ հարադիր - *կու* եղանակիչ -(+) ըղձական ապառնի ժամանակաձևով արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝

Գամ ես, պաղպանչի լինիմ,

Թէ ծառա *դայուլ կու անես* («ընդունել») (86, 11 - 12):

Ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակաձևը միջին հայերենում ձևավորվում է հետևյալ մասնակադապարներով՝

1. «*կու* եղանակիչ -(+) համադրական բայի ըղձական անցյալ ժամանակաձև»²³.

Կարօտ կարօտովտ էի,

Հասրաթովդ *ի ժուռ կու գայի* (147, 73 - 74):

Հոգիս ի մարմնոյս ասաց.

- Ես գքեզ *խիկար կու գիտ*՝ի (274, 115-116):

Նշված մասնակադապարով ձևավորված փոխառյալ բայաձևերը հայրեններում և կաֆաներում արտահայտում են անցյալ անկատարի քերականական իմաստ.

Մանուկ մ՝ երեսուն տարի

Պարոնաց *կայնէր* նա *խզմէք* («ծառայել»)(216, 53 - 54):

2. «Փոխառյալ հարադիր - *կու* եղանակիչ -(+) ըղձական անցյալ ժամանակաձևով արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝

Երբոր չէ՞ր սիրեր դու զիս՝

Է՞ր *կու գայիր* լեզովդ *իխրար* («ընդունել») (68, 45 - 46):

Երբոր չես սիրեր դու զիս,

Է՞ր *կու գիր* լեզվովտ *ի իրխար* (161, 49 - 50):

Հարկադրական ապառնի և հարկադրական անցյալ ժամանակաձևերը միջին հայերենում ձևավորվում են հետևյալ մասնակադապարներով՝

1. «*Պիտի* (հնչյունափոխված տարբերակը՝ *տի*) եղանակիչ - համադրական բայի ըղձական եղանակի, համապատասխանաբար, ապառնի կամ անցյալ ժամանակաձև»:

Սրունն ալ ֆինճան *տի առնեն*,

Տի խմեն նռան զինու պէս (721, 83 - 84):

Նկատենք, սակայն, որ հայրեններում և կաֆաներում արաբերենից փոխառյալ բայերի հարկադրական եղանակի ապառնի և անցյալ ժամանակաձևերի՝ նշված մասնակադապարներով գործածության դեպքեր չեն հանդիպում:

²³ Նշված մասնակադապարով, ինչպես նշել ենք, միջին հայերենում միաժամանակ արտահայտվում են սահմանական եղանակի անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերը (տե՛ս Ալմարկներ..., հ. Ա, էջ 343-344):

2. «Փոխառյալ հարադիր - պիտի եղանակիչ -(+) ըղձական եղանակի, համապատասխանաբար, ապառնի կամ անցյալ ժամանակաձևով արտահայտված բայական բաղադրիչ», որը հայրեններում և կաֆաներում հանդիպում է հարկադրական ապառնու բացառիկ օրինակով՝

Մսիկն ալ քէպապ տ'անիմ (=«խորովել»),
Տի ուտիմ կաքու մսի պէս (644, 111 - 112):

Հայրենների և կաֆաների բառապաշարի քննությունը ցույց է տալիս, որ որոշ բայերի կազմությանը միաժամանակ մասնակցում են արաբերենից փոխառյալ և հայերեն բառակազմական միջոցներ: Նշված եղանակով կազմված բայերը միջին հայերենի բառապաշարը հարստացրել են խառը ճանապարհով: Լինելով նորակազմություններ՝ այդ բայերը որոշակի պատկերացում են տալիս գրական հայերենի տվյալ շրջանի բայի և նրա խոնարհման համակարգում տեղի ունեցող տարբեր գործընթացներում, մասնավորապես սեռի, եղանակի և ժամանակի քերականական կարգերի արտահայտության և բովանդակության պլաններում տեղի ունեցող փոփոխությունների մասին:

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ГЛАГОЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ НА ОСНОВЕ АРАБСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АЙРЕНАХ И КАФАХ

Резюме □
□□□□□□□□□□

□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□ □ □□□□□
□□□□□□□□□□□□□□ □ □□□, □□□ □□□ □□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□ □□□□□□□□, □□□□□□□□□□ □ □□□,
□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□ □□□□□□□□ □□□ □□□□□□□□□□, □□□ □
□□□□□□□□□□ □□□□□□. □□□□□□ □□□□□□ □ □□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□ □□□□□□
□□□□□□□□□□□□ □ □□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□□□□□□□□□□ □□□□□□, □□ □□□□□□□ □□
□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□, □ □□□□□ □□□□□□□□□□□ □□□ □
□□□□□□□ □□□□□□□□□□, □□□ □ □□□ □□□□□□□□□□
□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□ □□□□□□□□□□
□□□□□□, □□□□□□□□□□□□.